

МОВНА ПАЛІТРА ЖИТОМИРСЬКОГО ПОЛІССЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ВІКІВ

Про поліську окремішність у плані мовному є підстави говорити щонайпізніше від періоду розпаду Київської Русі.

Діалектне членування протосхіднослов'янського мовного простору намітилося, найімовірніше, ще до утворення централізованої східнослов'янської держави Київської Русі (X-XI ст.), а не встановилося в XII ст., як вважали більшість російських учених. У передісторичний (протоукраїнський) період, що знайшов відображення в літописі згадкою про племінне розселення, Київська Русь не була монолітною ні в етнічному плані, ні, тим більше, в мовному. Південна (Мала) Русь виразно протиставлялась на дві зони – північну й південну. Північна зона пов'язується із літописними деревлянами, волинянами, дреговичами та сіверянами. Ці чотири давньоруські племені й лягли згодом в основу окремої етнографічної групи в межах Східної Славії – поліщуків. На цей час характерні поліські мовні риси (наприклад, залежність від наголосу розвитку континуантів *e*, *ъ*, а також *e*, *o* в новозакритому складі), мабуть, уже проявлялися. Нині лінгвісти чи не одноставно відзначають дуалістичний поділ протоукраїнського мовного континууму в передписемну епоху, а саме протиставлення півдня – півночі. Про це в різні часи писали К.Михальчук, В.Ганцов, М.Дурново, Ф.Жилко, Ф.Медведев, П.Моргун, М.Наконечний, Ф.Філін, Г.Півторак, В.Німчук, Ю.Шевельов.

Ю.Шевельов на основі мовних та історичних фактів виділяє на теренах Київської Русі п'ять мовно-територіальних одиниць-регіонів. Четвертим у цьому переліку йде Київсько-Поліський [1: 9]. Проте, підкресливши архаїчність „у своїй незайманості первісні п'ять регіонів не збереглись ніде, за винятком хіба Київсько-Поліської групи” [1: 10], учений не вказує на скільки-небудь виразні контури його поширення: у яких межах він був поліським?

Називаючи один із прототипів української мови Київсько-Поліським, Ю.Шевельов не вказує, до якого українського мовного масиву – північного чи південного – належав діалект полян. У дискусії про те, чи належав діалект полян до північноукраїнського, однозначності немає. Й.Дзензелівський при визначенні давньої діалектної бази північного наріччя вважає неправомірним перше місце відводити говорам полян. У північне наріччя взагалі, очевидно, влилася лише незначна (північна) частина говорів нащадків полян. Східнослов'янське плем'я полян (союз племен), як вважає більшість дослідників (С.Соловійов, П.Барсов, А.Насонов) жило на Правобережжі Середньої Наддніпрянщини первісно в зоні лісостепу та частково степу до дніпрових порогів. На півдні ці племена межували з уличами. Пізніше під тиском степових кочівників – печенігів – поляни відійшли на північ у басейн Росі та Стугни. Зважаючи на розселення полян, зокрема в давні часи, та на біпартицію протоукраїнських говорів у X-XI ст. можна припускати, що діалект полян був ближчим до діалекту уличів, ніж до діалекту деревлян та сіверян [2: 48].

Якщо особливих сумнівів не викликає факт виокремлення поліських говірок уже в період Київської Русі, то значно складніше на сьогодні питання: відколи починається внутрішньополіське лінгвальне членування? Коли виділяється середньополіський діалект, носіями якого були предки більшості тут присутніх на конференції. Мабуть, будемо не зовсім далекими від істини, коли припустимо, що в основі середньополіського діалекту лежить говір літописних деревлян. Щоправда, є серйозні лінгвальні підстави вважати, що не лише древлянський. М.Никончук, наводячи аргументи лексико-семантичного рівня мови, відзначав участь також дреговичів у становленні виразних мовних рис принаймні поліщуків півночі Житомирщини: „Важливо те, що відсутні діалектні зони – об'єднання декількох груп говорів, – які замикалися б лише на древлянській чи дреговицькій територіях. Так, зона лексеми *намег* охоплює західні говори одночасно й древлянського, і дреговицького масивів, що по-своєму підкреслює факт древлянсько-дреговицької єдності в минулому. Цей діалектний масив, треба думати, походить від єдиного в минулому древлянсько-

дреговицького діалекту, який до VIII ст. локалізувався на правобережжі Прип'яті. Деревляни й дреговичі являли етномовну єдність, а потім, починаючи з XIII ст., очевидно, лише північна група племен виділилася із древлянського союзу й перейшла на лівобережжя Прип'яті, де знаходилося балтомовне населення" [3: 167].

Таким чином, наш прапредок, поліщук десь з-під древнього Іскоростеня у час походу Ольги говорив уже своїм діалектом, який, щоправда, кардинально від якогось південноукраїнського, того ж тиверського, не відрізнявся. Не відрізнявся він, зрештою, разуче і від сусіднього полоцько-смоленського (в подальшому протобілоруського). Літературно-писемна мова як у поліщуків-деревлян, так і тиверців-галичан була одна, принесена з півдня, староболгарська з більшою чи меншою домішкою місцевого розмовного елемента. Чи звучали на території, яку зараз обіймає Житомирщина, інші мови? Про це можемо лише робити припущення. Треба думати так, адже до сьогодні в мовленні поліщуків чути балтизми, орієнталізми, германізми, вік яких у нашій мові визначається понад тисячею років.

Дещо іншою є ситуація в ранньосередньоукраїнський період. У цей час з'являються тексти (особливо грамоти) з відносно точною локалізацією. На українських землях у XIV – XV ст. уже однозначно (на основі мовних особливостей пам'яток) виділяються два діалектні масиви – галицький і волинський. Хоч поодинокі грамоти XIV – XV ст. написані й у Житомирі та Києві, все ж таки виділяти західно- та середньополіський діалекти на основі наявних пам'яток немає достатніх підстав. Волинські пам'ятки однозначно пов'язуються з північноукраїнським (правобережною його частиною) наріччям. Від цього ж таки XIV ст. український територіально-мовний простір членується не лише лінгвально, але й адміністративно. Оточене з усіх боків ворожими феодалними державами й ослаблене феодалними усобицями, Галицько-Волинське князівство втратило свою незалежність. Спочатку захоплене повністю литовцями (Гедимін, Любарт до 1349 р.), згодом Галичина – поляками (Казимір 1349 р.). Сорокарічна війна за галицько-волинську спадщину між Польською Коронаю та Литвою із втручанням Угорщини закінчилась приєднанням до Польщі Галицької Русі, на основі якої було створене Руське воєводство, та Холмсько-Белзької землі; за Литвою на кінець XIV ст. залишалися Волинь і Поділля [4, т. IV: 45-17, 50-51, 439-443, 446-457]. І надалі різні українські землі поперемінно входили до складу то Польщі, то Великого князівства Литовського, доки в 1569 році майже повністю не опинилися в складі Речі Посполитої. Однак до Люблінської унії всі північноукраїнські землі (Чернігівщина, Київщина, Волинь і Підляшшя) перебували переважно в складі одного адміністративно-політичного утворення – Великого князівства Литовського. „В цілому литовська доба мала позитивне значення для утвердження українського й білоруського етносів, бо створювала безпечніші (особливо від татарських орд) умови для розвитку феодалних відносин та стабільнішого зв'язку населення з землею. Селянська осілість, у свою чергу, сприяла збереженню, розвитку самобутніх етнічних рис культури, які не зазнали також литуанізації: архаїчна язичницька Литва останньою в Європі прийняла християнство (1387 р.), а тому змушена була сама перейняти від нащадків русинів державні та юридичні структури, кодифіковану документацію, книжну мову офіційного спілкування (суміш церковнослов'янської та розмовних елементів тодішніх українських, білоруських говірок)" [5: 247].

Отже, від кінця XIV ст. майже всі українські та білоруські землі входили до двох адміністративно-політичних утворень – Польської Корони та Великого князівства Литовського. Можливості культурно-мовного розвитку у цих державах для руських (предків українців і білорусів) людей були різними.

В обох державах функціонували канцелярії – Коронна й Литовська. У XV-XVI ст. в Коронній польській канцелярії основною мовою адміністративно-судового діловодства була латинь. Її вживання поширювалося також на західні й південно-західні землі Русі, а саме: Руське, Подільське й Белзьке воєводства, що перебували в складі Корони з кінця XIV – середини XV ст.

Що ж до земель Великого князівства Литовського, то невдовзі після його заснування у XV-XVI ст. основною мовою місцевих судів та адміністрації була так звана „руська” мова, яка вживалася і в головній великокнязівській канцелярії (пор. у М.Грушевського: „в українських землях ВКЛ, ліпше законсервованих від польських впливів, урядова руська мова держиться в повній силі до самого прилучення до Польщі” [4, т. VI: 329]. Спочатку de facto, а від опублікування Литовських Статутів – de jure. Якою вона була від початку (домінував там український південний, український поліський чи білоруський елемент) – сказати важко та чи й взагалі можливо. Достеменно слід констатувати, що ця мова увібрала основні елементи ділового різновиду літературної мови Київської Русі з його орієнтацією на місцеві слова й форми [6: 3]. Наявні в розпорядженні дослідників пам’ятки XIV-XV ст., писані „руською” мовою, дозволяють виділити лише два її різновиди – південноукраїнський та поліський, який поглинув решту білоруського.

От до цього поліського різновиду, про який зараз все більше говорять дослідники історії мови, наші предки-поліщуки, зокрема й із теренів Житомирщини внесли незаперечні живомовні риси. Ані південноукраїнці (галичани), ані північнобілоруси до цієї офіційної мови не запровадили жодної безсумнівної виразної локальної інновації (поплутування *ѣ* – *e* та „новий *ѣ*” відомі і пам’яткам раніших епох, що могли слугувати писарям за взірць). Такі нові, однозначно поліські за походженням (північноукраїнські та південнобілоруські) розмовні риси вводять до цієї мови вихідці з Волині, Київщини та Надприп’яття: вияв **ę* та *’*a* залежно від наголосу та диспалаталізований *p*. Випадків, що слугували б за взірць писарям-поліщукам (щодо *e* < **ę* в ненаголошеній позиції), у писемній мові не було. Написання ж *тисеча*, *мѣсець* поліщуком у кінці XIV ст. можна прирівняти за орфографічною „революційністю” до того, якби галичанин написав, наприклад, *віль*, а білорус *где*. Оскільки таких написань ніде й ніким не відзначено, то висновок напрашується однозначний: або подібні риси ще не виявлялись у тогочасному мовленні галичан чи білорусів, або так чи інакше до письма таких грамот були причетні поліщуки.

Хочу звернути увагу слухачів на цікавий момент вироблення своєрідного узусу (неписаного стандарту) тогочасної офіційної мови. Як це відбувалося? Адже ніхто у XV ст. не впроваджував єдиний правопис, а певна уніфікованість, виробленість цієї мови явно проглядається. Хто її виробляв? Чи не вирішальну роль у такому виробленні відіграли писарі місцевих канцелярій.

Також варто зважити і на той факт, що повітова канцелярія, крім робіт, пов’язаних із протоколюванням та юридичним оформленням судових процесів, виконувала нотаріальні обов’язки: тут у присутності численних свідків оформлялися різноманітні майнові угоди; тут фіксувалися строкаті присяги, що широко супроводжували тогочасний побут; звідси йшла відправа ексекуцій; сюди на офіційне збереження до розслідування й судового розгляду пред’являлися спірні речі та докази злочинів. Тобто канцелярія була своєрідним осередком публічного життя конкретного регіону. Усі новини, які могли хвилювати шляхетський і міщанський загал, стікалися сюди, проходячи через „перші руки” канцеляристів [7: 161-162]. Ці новини, нерідко в неприкритому мовним стандартом вигляді, потрапляли на сторінки актових книг. Інакше годі пояснити наявність численних фрагментів із відверто розмовними особливостями в основних частинах справ: *Кинувъся протѣстующи(и) шукати сюди-туди, аж ручъничъки ни маишь. А поменены(и) протѣстующи(и), ухопивъши шабълю, зъ господи порвавъшисе, розумивъ, што догонитъ, аж недогонивъ. Прибигъ до господи урожоного пана Вацьлава Хохольского, почавъ ускаржатисе, што ручъничъку украдено. А поменены(и) Хохольски(и), не вы(с)лухавши, што протѣстующи(и) мовивъ, хватъ киемъ у лобъ ударивъ. И я, далибугъ, не выдаю* (Житомирська книга 1643); *потъкали зъ сено(м) сына твоего и питал-ε(м): «Чыε ты сено везеишь, албо хто тоби да(л)» ... и та(м) мы, прыѣха(в)ишы до того сена, не(з)нашли ε(с)мо сена, то(л)ко мѣстъце, где сено было, и на то(м) жеε мѣстъцу и будка вчынѣна, што диты па(с)лы давно 47,* (Житомирська книга 1583); *видялъ εсми на не(м) само(м) рану на твари по право(и) сторонѣ за(и)муючи носа шко(д)ливую, кривавую, зна(т), ку(н) ногою удари(в), та(к) тѣ(ж) и на коня(х) дво(х) шпакваты(х) – на ѡдъно(м) рану на*

право(и) нозе задну(и) у колино, зна(т) же конь удари(в) 157, (Житомирська книга 1635). Такі записи віддавалися на руки, з них роблено копії, вони нерідко слугували своєрідними взірцями при написанні заповітів, дарчих, протестів тощо. „Руська” мова поза всякими сумнівами стояла найближче до живої, підпитуваної постійно живомовною стихією, була найпоширенішою й найдоступнішою серед усіх верств населення України та Білорусі. Ця мова однозначно превалювала щонайменше протягом двох століть (XV-XVI, а на Поліссі майже до середини XVII) у діловодстві, майже на рівних (принаймні від другої половини XVI ст.) конкурувала зі словенороською в церковно-релігійній сфері, нею створені численні зразки художньої літератури, причому не лише рукописні, але й друковані. Проте не сталося. Як повноцінна літературно-писемна „руська” мова не відбулася.

Наприкінці XVI – початку XVII ст. на теренах України та Білорусі склалася в плані функціонування мов унікальна й навіть парадоксальна ситуація. Були поширені неоднаковою мірою три мови з украї вузьким функціональним використанням – грецька, латина, церковнослов’янська та активно вживані – „руська”, або „проста”, і польська. Перші три вживалися обмежено (освіта, наука, церква), оскільки не були відомі широкому загалу. Польська на українських і білоруських землях усе активніше завойовувала свого мовця. Як і перші три, це була вже вироблена, і щонайголовніше, унормована літературна мова. Нею послуговувалися вищі верстви (шляхта, духовенство) тогочасного суспільства. Від другої половини середини XVII ст. польська практично витісняє „руську” мову з міських канцелярій Правобережної України, все частіше нею послуговуються українські та білоруські письменники, але найвагомим фактором поширення й впливу цієї мови на суспільні верстви було те, що її почали вивчати в тогочасних українських і білоруських школах. Тогочасна мовна ситуація на наших землях до болю нагадує нинішню. Припущення Н.Яковенко виглядає вельми правдоподібно: „Саме в цей час у „високих” та шкільних зразках тогочасного письменства усталюється тримовність, тип літератури, яка творилася трьома чужими мовами – слов’янською, (церковнослов’янською, розбавлену українськими), польською та латиною, обминаючи власну, або, як тоді говорили, просту, шкільне культуртрегерство пригасило той стихійний процес розвитку простої мови, який можемо простежити ще в XVI – початках XVII ст. у судових протоколах чи, наприклад, канцелярських жартах-пародіях. Чим потужнішим ставав подих латинської вченості, тим більше нашпиговувались вони латиною і полонізмами. Річ не в особистій полонізації авторів цих текстів – писарів та адвокатів, вони переважно лишалися православними по духу і патріотичними. Просто у свідомості тих авторів витворюється ієрархія престижності, де першу сходинку посіла більш престижна польська, а руська, ще донедавна якою вільно писалось і жартувалось, стає хатнього вжитку” [8: 64].

Таким чином, освіченого (що закінчив, наприклад, якусь братську школу) шляхтича-поліщука з-під Овруча у XVI – XVII ст. в плані мовної поведінки уявляємо таким: говорив дома місцевою овруцькою говіркою, умів читати і писати по-руськи, тобто поліським варіантом літературно-писемної мови, по-польськи і, можливо, трохи розумів латину. Більшість поліщуків говорили і знали лише одну мову – мову свого діда-прадіда.

Житомирщина у пізніші часи аж до XX ст., незважаючи на превалюючи більшість українців з-поміж інших етносів, що тут проживали, на жаль, не мала сприятливих умов для національно-культурного розвитку. Належність краю до двох держав – спочатку Польщі, а згодом Росії – надовго визначили мовну специфіку краю. Українська мова на цих землях від часів входження їх до ВКЛ аж до створення Української Республіки в складі СРСР не мала жодних перспектив.

Такі перспективи з’являються вже в 20-х роках XX ст. Політика українізації охопила всі регіони. Хоч за переписом 1926 року у Волинському окрузі прозивало 689136 чол. З них 451548 укр., 94434 пол., 63578 євр., 52622 нім., 23323 рос., 3631 чех. В м. Житомирі відсоток був інакший: 39,1% євр., 37,1 укр. [9: 77], все ж процес переведення суспільного життя на українську мову проходив послідовно й наполегливо. У 1926 р. в доповіді Волинського окрвиконкому вказувалося, що „установи по районах цілком українізовано. В м. Житомирі

ще є установи, де українізацію проведено не цілком. Тепер вживають заходів, щоб поступово всюди провести українізацію” [9: 73]. Проте досить швидко радвлада зрозуміла, що загравання з українцями може призвести до наслідків плачевних для імперії: за мовною ідентичністю обов’язково постане питання про ідентичність національну. Українізація не просто згортається, а топиться в українській же крові. Зараз не так уже й анекдотично звучить констатація, що українізація була придумана для того, аби виявити всіх щирих українців, а потім їх знищити.

Мовний портрет поліщука початку 20-років минулого століття уявити неважко. Багато із нас пам’ятають своїх дідів, які говорили рідною поліською говіркою, якщо були письменні, то писали і читали як українською, так і російською мовою. І досить поширеним було явище, коли наші діди і прадіди (незалежно від ступеня освіченості) досить легко могли порозумітися з поляком чи євреєм, яких на Житомирщині було багато.

Дані перепису з Житомирщини в часи незалежності 2001 року щодо національного складу населення області дають таку картину: 1млн. 255 тис. укр. – 90,3%. Українську мову вважають рідною 93,0% населення області, 6,6% - російську [10: 153]. Суха статистика, на перший погляд, обнадійлива для перспектив українського культурно-мовного будівництва в нашому регіоні. Проте, можливості і потреби для більш ефективного упровадження української мови в Житомирі та області ще далеко не вичерпано.

Наведемо матеріали анкетування, яке ми провели разом зі студентами Інституту філології та журналістики серед різних верств населення обласного центру.

Пропонуємо узагальнення відповідей на два питання:

Наскільки Житомир є україномовним містом?

Наскільки Житомир є російськомовним містом?

Оцінювали респонденти ситуацію за 10-ти бальною шкалою.

Опитано по 10 – 15 респондентів.

Серед представників мас-медіа	– укр.	4,5	рос.	5,5
Управління	–	5,9		5,6
Банків	–	5,9		4,9
Культури	–	6,2		5,4
Комунальної сфери	–	3,8		5,5
Охорони здоров’я	–	4,5		6,5
Освіти	–	4,3		5,2
Студентства	–	4,5		5,9
Торгівлі	–	4,3		5,6

Таким чином, в цілому із опитаних 175 респондентів, представників 10 різних сфер життєдіяльності, місто Житомир за 10-бальною шкалою оцінено як україномовне – на 4,75 балів; як російськомовне – на 5,41 бала.

Мовний портрет поліщука ХХІ ст. можна змалювати так. Приїжджаючи з далекого північного району до міста, він, поліщук, певне, вже не так, як за радянської доби, цурається української мови. У навчальних закладах, все ж процес здійснюється переважно державною мовою. Однак позанавчальний інформаційний тиск (книгодрукування, FM-ки, телевізія, молодіжні шоу, концерти, спорт) додають сільському прибульцеві до міста дискомфорту, невпевненості, коли він російською не володіє. Міський житель, який на час отримання Україною незалежності був переважно російськомовний, дещо затаївшись і вичекавши паузу, повернувся на „круги своя” – стає знову російськомовний.

Думаю, людей, які формують, від яких залежить мовне обличчя міста, такі цифри мають насторожити. Адже йдеться про центр області, в якій українську називають рідною 93% населення, про регіон, який на півдні і сході України однозначно називають західним.

1. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002.
 2. Дзензелівський Й.О. Лінгвогеографічний аспект у дослідженнях з історії мови // Праці III Республіканської діалектологічної наради. – К., 1970. – С. 28-34.
 3. Никончук Н.В. Правобережнополесские говоры с лингвогеографической и исторической точек зрения // Полесский этнолингвистический сборник. – М., 1983. – С. 153-172.
 4. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 тт., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991 – 1998.
 5. Непорожня Надія. Культурологічний аспект етніміки та актової мови ВКЛ // Мовознавство. IV Міжнародний конгрес українців. – Одеса, 1999. – С. 245-253.
 6. Русанівський В.М. Староукраїнська і слов'яноноруська мови на тлі розвитку інших слов'янських літературних мов // Мовознавство. – № 1. – 1997. – С. 3-12.
 7. Яковенко Н.М. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археологічний щорічник. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 161-176.
 8. Яковенко Наталія. Розтятий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини // Сучасність. – № 10. – 1994. – С. 59-70.
 9. Натикач П.І. Політика „коренізації” на Волині // Волинь-Житомирщина. – № 3. – 1998. – С. 72-83.
 10. Козловець М.А., Мельник Л. Скільки нас? Які ми? Або населення Житомирщини на тлі регіонів України (за даними переписів населення) // Волинь-Житомирщина. – № 13. – 2005. – С. 134-142.
-